

De gasloze woensdag

Duisternis, koud eten en ander ongemak in Middelburg in WOI

Op 25 juli 1918 vergaderde zoals gewoonlijk op een donderdag de kerkvoogdij van de hervormde gemeente van 't Zand, dat nu Middelburg is maar toen behoorde tot Koudekerke. Tijdens die bijeenkomst vroeg het lid Stoppels aandacht voor de veelvuldige afwezigheid van notabel P.J. de Broekert ter vergadering, zonder dat deze daarvoor gegronde redenen had opgegeven. De Broekert kreeg na deze vergadering een brief op poten. Hij antwoordde met een schriftelijk excuus en het besluit om voor zijn "bediening als notabele" te bedanken. Toch kreeg De Broekert in de bijeenkomst van 9 oktober van hetzelfde jaar – bij uitzondering op een woensdag – alsnog de kans om zijn 'zaak' in de vergadering te bespreken. Na nogmaals zijn excuses te hebben aangeboden, releveerde hij dat er bij hem geen sprake was van onwil, maar van onmacht, zulks in verband met zijn werk. Maar nu de vergadering op woensdag werd gehouden en deze dag voor Middelburg een gasloze dag was, kon hij ditmaal, omdat zijn werkzaamheden vroeger beëindigd waren, op de vergadering verschijnen.

Eind goed, al goed. De overige leden van de kerkvoogdij verklaarden zich bereid om voortaan op een woensdag te vergaderen en De Broekert kon daardoor zijn besluit om te bedanken als notabel intrekken.

Maar wat was dat eigenlijk, die 'gasloze woensdag', waardoor Middelburgse kantoren en bedrijven vroeger moesten sluiten?

Gas in Middelburg

De gasloze woensdag had alles te maken met de Eerste Wereldoorlog en de schaarste aan brandstoffen die daar het

gevolg van was. Gas werd toen uit steenkool gemaakt. De gasvoorziening was plaatselijk geregeld. Middelburg had sinds 1854 een gasfabriek, aan het Molenwater, om "Economisch Gaz" voor de stadsverlichting te leveren: voor 175 grote en 135 kleine lichten. Het was aanvankelijk een particuliere onderneming die met wisselend succes opereerde. Verzorging van stadsverlichting bleef lang de hoofdactiviteit van het bedrijf, maar geleidelijk aan kwam gas in zwang voor de verlichting van bedrijfspanden zoals winkels en werkplaatsen. Er waren ook particuliere gebruikers, al liep dat eerst niet storm. In 1880 hadden nog maar 539 van de 4.000 woningen in Middelburg een eigen aansluiting met gasmeter. In dat jaar nam de gemeente, na gemopper van winkeliers over de kwaliteit en de prijs van het gas, onder druk van de gemeenteraad de exploitatie van de gasfabriek over en werden de prijzen verlaagd. Er volgden jaren waarin de productie vooerspoedig groeide, mede dankzij een verdere reductie van de gasprijs tot negen cent per kubieke meter. Toen er aan het begin van de twintigste eeuw nieuwe gloeikousjes kwamen, waardoor de verlichting veel beter werd, nam vooral het gebruik door particulieren en bedrijven (bijvoorbeeld voor etalageverlichting) toe. Het aantal straatlantaarns steeg tot 442. In die tijd werd ook de watervoorziening van de stad – het oppompen van duinwater bij Oranjeston – in hetzelfde bedrijf ondergebracht. Later werd daar ook distributie van elektriciteit aan toegevoegd. Die werd toen vooral gebruikt voor het aandrijven van elektromotoren in werkplaatsen en industrie. Middelburg had voor de Eerste Wereldoorlog

geen eigen elektriciteitscentrale. De stroom die nodig was werd geleverd door de grote centrale in Vlissingen. Deze was gebouwd voor de tramlijn naar Middelburg, die in 1910 geëlektrificeerd was.

De oorlog

Toen in augustus 1914 de oorlog uitbrak,

zorgelijke tijden” voor militaire dienst waren opgeroepen, het volle loon uit te betalen. Naarmate het besef groeide dat de oorlog niet snel voorbij zou zijn, werd ook steeds duidelijker dat de levering van gas een probleem zou kunnen gaan worden. Het overgrote deel van de steenkool die nodig was om gas te maken, werd betrokken uit

Gaslantaarn als straatverlichting op het Seisplein te Middelburg, ca. 1900. (Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, Prentbriefkaarten, nr. ZI-P-01521)

overheersten aanvankelijk de dagelijkse problemen. Een flink aantal werknemers van de gasfabriek werd gemobiliseerd. Al op 31 juli 1914 maakten burgemeester en wethouders het genereuze gebaar aan de gezinnen van ambtenaren, beambten en werklieden van de gasfabriek die “in deze

landen die in oorlog waren: Duitsland en Engeland. Leveringen liepen terug, prijzen liepen op en beide landen begonnen allerlei eisen te verbinden aan de verkoop van hun kolen.

Al snel, in 1915, werd in Nederland de kolenhandel gecentraliseerd. In januari 1916 kwam het tot echte distributie, door het Rijks Kolen Bureau (R.K.B.), onder leiding van de directeur van de Staatsmijnen. Deze instelling zou in de jaren daarna de directeur van de Middelburgse gasfabriek

bedelven onder voorschriften, formulieren, verboden, strafkortingen en vooral voortdurende eisen om opgave van van alles te doen. De voorschriften die het R.K.B. uitvaardigde reikten tot ver achter de particuliere voordeuren. Zo werd op een gegeven moment bepaald dat serres van huizen niet verwarmd mochten worden, tenzij zich daar planten bevonden...

Directeur H.Th. van Heijningen van de gasfabriek, die in 1913 in die functie benoemd was, wist de zorgen lange tijd bij de burgers weg te houden. De gevolgen van de oorlog voor de gaslevering waren voor de inwoners van Middelburg aanvankelijk alleen merkbaar in het terugdraaien van de stadsverlichting; 430 gaslantaarns verlichtten voor de oorlog de straten. De Markt en de Stationsstraat werden toen al elektrisch verlicht en er waren ook nog drie openbare petroleumlantaarns. In die tijd werd de straatverlichting ontstoken en gedoofd in overeenstemming met de schijn gestalten van de maan. Maar na 1 augustus 1914 gingen ook bij nieuwe maan de lantaarns niet meer aan, uitgezonderd 190 'politielantaarns'. Dit aantal zou in de jaren daarna steeds verder afnemen, totdat in 1917 nog maar een enkele lantaarn de veiligheid moest waarborgen.

Het aantal particuliere gasgebruikers nam in het begin van de oorlog nog steeds toe. Vooral het koken op gas werd populair. Er waren toen aparte meters voor kookgas en lichtgas, en muntmeters. Vlak voor de oorlog telde Middelburg 1.235 gebruikers met 1.543 meters, en daarnaast nog 1.643 muntmeters. Voor verwarming werd gas nauwelijks toegepast.

Ondanks het feit dat de burgers aanvankelijk weinig merkten van de leveringsproblemen die door de oorlog veroorzaakt wer-

den, had directeur Van Heijningen zorgen genoeg. Een daarvan was of Middelburg wel op de levering van elektriciteit kon blijven rekenen. In 1915 werd de situatie voor Nederland steeds dreigender. Het was duidelijk dat de oorlog niet snel afgelopen zou zijn; de *Middelburgsche Courant* berichtte dagelijks uitgebreid over de sombere toe-

N° 795

PUBLICATIE.

SLUITING KOFFIEHUIZEN ENZ.

De BURGEMEESTER van MIDDELBURG, overwegende, dat het in het belang der openbare orde en veiligheid gewenscht is, dat de koffiehuisen, bierhuizen, kroegen, tapperijen en openbare vermakelijheden (kermisinrichtingen ingesloten) gedurende den tijd voor de opkomst met spoed bestemd gesloten zijn;

bepaalt:

dat de voor ieder toegankelijke koffiehuisen, bierhuizen, kroegen, tapperijen en openbare vermakelijheden (kermisinrichtingen ingesloten) gesloten zullen moeten zijn op

dag den
1914 van des voormiddags 5 uur tot des namiddags uur.

Hij noodigt de ingezetenen uit aan de vertrekkende milicien-verlofgangers **geen sterken drank te schenken**, vermits het misbruik daarvan in de bestaande ernstige omstandigheden zeer nadeelige gevolgen kan hebben, zoowel voor den militairen dienst, als voor hem die zich daaraan schuldig maakt.

Middelburg, 1914.

De Burgemeester voornoemd,
P. DUMON TAK, I. B.

T. Middellburg ter stads- en elektrische boekdrukkery van J. O. & W. ALTORFFER, Luchtvelt 6 F.

De mobilisatie aan het begin van de Eerste Wereldoorlog werd door burgemeester Dumon Tak in goede banen geleid. (Zeeuwse Bibliotheek, Affiches nummer 5771)

stand aan de fronten. De eerste Nederlandse zeeschepen waren slachtoffer geworden van torpedo's en er waren berichten dat een Britse aanval op de Wester-

De gasfabriek aan het Molenwater te Middelburg met rechts de schouwburg, ca. 1920/1930. Foto D.P. Cornelisse. (Zeeuws Archief, Historisch-topografische atlas Middelburg, nr. P-0665)

schelde ophanden was, waarbij Vlissingen, waar de elektriciteitscentrale stond, mogelijk een doelwit zou zijn. Er werden voorbereidingen getroffen om – naast Zeeuws-Vlaanderen – heel Zeeland onder militair gezag te plaatsen.

Op 13 april 1915 stelde de directeur aan B&W voor om een generator te huren, voor het geval de Vlissingse centrale door de oorlogssituatie beschadigd of vernietigd zou worden: “Daar de tijdsomstandigheden op het oogenblik van dien aard schijnen te zijn dat oorlog verwacht kan worden...” De gehuurde generator moest worden aangedreven door de stoommachine van de N.V. Houthandel en worden opgesteld in het pakhuis De Moucheron aan de Lange Viele-binnenbrug. Een advertentie in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* leverde geen passende reacties op. Er kwamen

wel aanbiedingen, maar dat ging dan om de verkoop van generator plus stoommachine, veel ingrijpender dan de praktische oplossing die de directeur voor ogen had. Het plan stierf een stille dood.

Het betekende overigens niet dat elektriciteit overvloedig voorhanden was. Ook hier had het R.K.B. de regie in handen genomen. Het werd verboden elektriciteit voor openbare verlichting te benutten en nieuwe krachtstroomaansluitingen voor bedrijven mochten alleen gebeuren na toestemming van de R.K.B., op een gemotiveerd voorstel. Aansluiten van nieuwe kleinverbruikers was wel toegestaan, maar alleen in die hoognodige gevallen waarin petroleumtekort zou leiden tot “lichtloze gezinnen”.

De situatie wordt nijpend

Midden 1915 begon het R.K.B. de teugels steeds strakker aan te halen. Er werd verder beknipt op het gebruik van kolen. De levering van industrie-, kook- en lichtgas moest door de gasfabriek gespecifi-

ceerd worden en elke overschrijding van het toegestane verbruik – een telkens afnemend percentage van wat voor de oorlog werd verbruikt – moest worden ingelopen. Voor de afzet van reststoffen van de gasproductie (cokes, koolteer) kwamen strenge regels. De ene na de andere gedetailleerde opgave werd van de Middelburgse gasfabriek gevraagd of “de Brandstoffen-Commissie aan welke U de cokes ter beschikking stelt ook een bestemming heeft voor het cokes-gruis, en zoo ja welke.” Elk eigen initiatief werd gewantouwd. Bijmengen van andere brandstoffen voor de gasproductie (hout, turf) werd expliciet verboden; dat zou de kwaliteit van de resterende koolteer aantasten. Voor Middelburg kwam daar het probleem bij dat ook de stoommachines voor het winnen en doorpompen van water uit Oranjezon aan de gang gehouden moesten worden.

Vanwege de nijpende brandstofsituatie werden met ingang van 3 februari 1917 in Middelburg vooral aan de middenstand strenge verboden opgelegd. Niet toegestaan waren:

- etalageverlichting door middel van gas of elektriciteit;
- winkelverlichting 's avonds na zes uur en zaterdag na acht uur;
- verlichting van voor het publiek toegankelijke koffiehuisen (inclusief sociëteiten) 's avonds na acht uur en zaterdag na negen uur;
- verlichting van kapsalons 's avonds na zeven uur en zaterdag na acht uur.

Op overtreding stond afsnijding. Voor concerten, lezingen en dergelijke was een afzonderlijke “vergunning voor lichtgebruik” vereist. Omdat de straatverlichting al gedoofd was, werd het nu écht vroeg donker in Middelburg...

In september 1917 werd landelijk een gedetailleerd distributiesysteem van gas voor huishoudens afgekondigd, waarin precies werd aangegeven hoeveel gas beschikbaar mocht worden gesteld voor verlichting, voor koken (afhankelijk van aantal gezinsleden) en voor verwarming per “geboekte gasgaard”. Wie ook op het elektriciteitsnet was aangesloten, ontving geen gas voor verlichting. De uitvoering van de distributie lag bij de gemeente. Dat was intussen al lang niets nieuws meer. In bijna elke editie van de *Middelburgsche Courant* kon burgemeester Dumon Tak een nieuwe lijst van distributiemaatregelen aankondigen. Broodkaarten waren al vroeg ingevoerd. Daar kwamen nu ook brandstofkaarten bij voor wie kolen wilden kopen, als die al te koop waren. In de *Middelburgsche Courant* werden alternatieve oplossingen geboden, als kunstbriketten (“Lambertybriketten, buiten distributie!”).

Ook op ander gebied waren er tekorten. Zo was er sprake van zeepnood en verbandnood. Er was een levendige handel in gebruikte fietsbanden en een bedrijf als Verkade adverteerde met “krachtpudding” waarvoor alleen water, en geen melk nodig was. Sommigen maakten van de nood een deugd. Mevrouw Koba Catinius-van de Meijde bracht een handig kookboekje op de markt met “eenheidsrecepten”: gerechten die met gebruik van distributieproducten als rijst en eenheidsworst vervaardigd konden worden.

Ook de industrie werd zwaar gekort. Het percentage gas dat zij geleverd kreeg daalde steeds verder, uiteindelijk tot 30 procent van het verbruik vóór de oorlog. Alleen waar bijzondere omstandigheden golden kon ontheffing worden verleend. Opvallend was daarbij het succes dat De

Voor het hypermoderne Magazijn Volta (een winkel in elektrische apparaten) aan de Markt moet het verbod op etalageverlichting hard zijn aangekomen. De foto is omstreeks 1910 gemaakt. (Zeeuwse Bibliotheek, Beeldbank Zeeland, Prentbriefkaarten, recordnummer 15048)

De Wete jaargang 38 nummer 4 (oktober 2009) / Heemkundige Kring Walcheren (www.hkwalcheren.nl)

Vitrite telkens had bij het bepleiten van een ontheffing bij de gemeente.

Gemeentelijk beleid

Ondanks de strenge bevoogding door het R.K.B. bleef er ruimte voor eigen gemeentelijk beleid. In Vlissingen bijvoorbeeld werd een andere lijn gevolgd dan in Middelburg, mede omdat de verhoudingen hier anders lagen. De gasfabriek was hier gestart als gemeentebedrijf, maar later juist in particuliere – Britse – handen overgegaan. Het was een grote onderneming die ook aan dorpen op Walcheren leverde, tot Veere en Domburg aan toe. Nog in september 1916 was er in de *Vlissingsche Courant* een advertentiecampagne onder het motto “geen woning zonder gas”. Gas was gemakkelijk en goedkoop: het gereedmaken van een volledig maal voor een gezin van zeven personen zou hooguit vijf centen aan gas kosten. Volksgasfornuizen waren in huurkoop verkrijgbaar.

Ook in Vlissingen waren de straatlantaarns uitgeschakeld, maar etalageverlichting bleef wel toegestaan. Sterker nog, in augustus 1918 bedachten B&W van Vlissingen dat het goed zou zijn als de etalageverlichting 's avonds na de sluiting van de winkels zou blijven branden, om zo de straten te verlichten. Het plan ontmoette weinig enthousiasme bij de plaatselijke middenstand, omdat de winkeliers dan tot middernacht zouden moeten opblijven om het licht uit te doen, of daarvoor “speciaal hun bed zouden moeten verlaten”!

Omdat in Middelburg het gasbedrijf van de gemeente zelf was, konden overheid en producent gezamenlijk optrekken en konden besluiten ook politiek worden afgedekt in de raad. Daardoor konden echt harde maatregelen, met perioden waarin geen

gas werd geleverd, in verhouding tot gemeenten elders in Nederland lang worden uitgesteld. Maar in 1918 was aan distributie niet langer te ontkomen. Het gebrek aan grondstoffen was zo nijpend geworden dat er gewoon niet genoeg gas kon worden gemaakt. In Limburg was bruinkoolproductie op gang gekomen, om nog enigszins in de nationale behoeften te kunnen voorzien. Ook Middelburg kreeg dit geleverd, maar dat bracht meer problemen mee dan het oploste: het leidde tot storingen in de productie en het leverde gas van slechte kwaliteit op. De duinwaterleiding kreeg turfstrooisel geleverd, om de stoommachines voor de watervoorziening zo goed en zo kwaad als het ging gaande te houden.

De gasloze woensdag

Op 24 juli 1918 werd de gasloze woensdag ingesteld. Dat betekende dat op woensdagen tussen vijf uur 's ochtends en half negen 's avonds geen gas werd geleverd, met uitzondering van de periode tussen elf en twaalf uur. Niet helemaal ‘gasloos’ dus, maar de term vond snel ingang. Gebruikers als winkels en kantoren vielen onder hetzelfde regime; er kwam dan gewoon niets uit de buizen. Overigens bleef het niet bij de woensdag. Ook op de zondagen was er geen gas tussen vijf uur 's ochtends en negen uur 's avonds, met wat tussenpozen voor het klaarmaken van de maaltijden: van half negen tot negen (haasten!), van twaalf tot één en van vier tot vijf. In het uiteindelijke besluit werden begin- en eindtijden nog wat bijgesteld: de gasloze periode begon nu om zes uur 's ochtends en eindigde om acht uur 's avonds.

Noch in de Middelburgse gemeenteraad,

waar de gasloze woensdagen en zondagen werden aangekondigd, noch in de pers waren er veel reacties of verzet. Het lijkt of deze maatregel ervaren werd als de zoveelste distributiemaatregel in de lange reeks die men gedurende de voorgaande vier jaar al had moeten ondergaan. De reacties die er waren gingen vooral over

een “ontspannende wandeling”! De gemeente stemde genadiglijk in met deze wijzigingen.

Het bleef nog lang donker...

De gasloze woensdag werd drie maanden later, op 21 oktober 1918, weer afgeschaft. Maar daarmee was de gasdistributie nog lang niet afgelopen. Nadat de oorlog ten einde was gekomen, met de wapenstilstand van 11 november 1918, duurden de brandstofproblemen onverminderd voort. De nationale overheid bleef de beperkte voorraden met ijzere hand beheren, al deed ze wel haar best om zo veel mogelijk steenkool te vergaren, zelfs door met het bevrijde maar kaalgeplukte België dertigduizend koeien te ruilen tegen kolen. Dat betekende overigens niet dat wat werd toegewezen ook vanzelfsprekend werd geleverd. Een anonieme maar wel zeer goed ingelichte ‘Opmerker’ schreef een ingezonden stuk over fouten in de R.K.B.-distributie: de gasfabriek was verplicht om een mengsel van vetkool en bruinkool te verstoken, maar de bruinkool werd onvoldoende geleverd waardoor de fabriek gedwongen te veel vetkool verstoekte, wat weer een berisping van het R.K.B. opleverde. En nog in januari 1919 berichtte de *Middelburgsche Courant* over een spannende speurtocht naar een zoekgeraakt binnenschip met voor de gasfabriek bestemde kolen. Gelukkig werd het uiteindelijk bij Dordrecht gevonden. Na 11 november 1918 werd dus op zondagen nog steeds mondjesmaat (alleen rond de maaltijden) gas geleverd en Middelburg werd ook nog eens getrakteerd op een gasloze Kerst en Nieuwjaar. Ook in 1919 bleef de gasvoorziening op zaterdag en zondag beperkt. Bovendien werd met

Lang voordat brandstofkaarten werden ingevoerd waren er al broodkaarten om ‘regeringsbrood’ te krijgen. (Zeeuwse Bibliotheek, Affiches nummer 7560)

praktische problemen. Zo werd in een ingezonden brief verzocht om ook op zondag het ‘kookuur’ te stellen op elf tot twaalf, in plaats van tussen twaalf en één. De Christelijke Bestuurdersbond verzocht in dezelfde lijn het kookuur voor de avondmaaltijd een uur te verlaten. Van vier tot vijf was te vroeg, er zou na het bijwonen van de middagdienst dan geen tijd zijn voor

ingang van het nieuwe jaar verwarming met gaskachels helemaal verboden. Bij alle distributieperikelen vormden de huishoudens die geen gas- of elektriciteits-aansluiting hadden een bijzonder getroffen categorie. Doordat er ook een ernstig gebrek aan petroleum was, werden zij gereduceerd tot "lichtloze gezinnen". De gemeente kon met oudjaar 1918 niet meer doen dan hen ernstig in overweging te geven "met de verstrekte vier liter petroleum zoo zuinig mogelijk te zijn en zich zoo veel mogelijk te behelpen met het kleine rantsoen kaarsen of met de te hunner beschikbaar gestelde carbid." Nieuwe aanvoer van petroleum werd niet voor februari verwacht...

Oplossingen waren ook niet eenvoudig. In een uitgebreid artikel in de *Middelburgsche Courant* van 16 december 1918 werden de mogelijkheden verkend om kolen uit Amerika te halen. Maar dat bleek een theoretische discussie: om te beginnen waren er al te weinig kolen voor de stoommachines om schepen naar Amerika te laten varen! De krant had trouwens zelf ook onder de schaarste te leiden. Doordat de papierfabrieken – alweer door gebrek aan kolen – onvoldoende konden leveren, werd het aantal pagina's verminderd. Dat leidde tot weinig commentaar. Dat kon ook niet, want de rubriek ingezonden brieven sneuvelde in zijn geheel.

Pas na jaren, op 18 januari 1921, kwam er een definitief einde aan alle beperkingen in de gaslevering. Althans, tot de volgende oorlog...

Leo van der Vliet

Geraadpleegde bronnen

– Paul Brusse en Willem van den Broeke, *'Provincie in de periferie, De economische geschiedenis van Zeeland'*, Utrecht 2005.

Zeeuws Archief:

– *Jaarverslag van de gemeente Middelburg 1914-1921;*

– *Archief Hervormde gemeente Koudekerke, inv.nr. 110: Notulen van de vergaderingen van de kerkvoogdij en van de kerkvoogdij met het college van notabelen, 1820-1957;*

– *Archief gemeente Middelburg, dienst gemeentebedrijven 1881-1942, inv.nr. 8: Jaarverslagen gas- en waterbedrijf 1881-1920;*

– *Archief gemeente Middelburg, dienst gemeentebedrijven 1881-1942, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken betreffende de correspondentie tussen Burgemeester en Wethouders der gemeente Middelburg en de Hoofd-directeur van Gemeente-bedrijven, 1903-1942, inventarisnummer 46 (1903-1919), 47 (1919-1920), 48 (1921).*

Zeeuwse Bibliotheek:

– *'Middelburgsche Courant' 1914-1919;*

– *'Vlissingche Courant' 1914-1919.*